

A magyar prózairodalom – átalakulóban

A témával szembenező esszéíró egyszerre érzi magát kedvező és előnytelen helyzetben. Elmékedéseink számára kedvező a helyzet, mert az utóbbi tíz-tizenöt év folyamán a magyar prózairodalom — s leginkább az a része, amelyet epikának nevezünk — ön maga helyét, szerepét, eszményi szintjét és műfaji mintáit keresve igyekszik felzárkózni a mindig a világlíra közelében járó magyar költészethez. Előnytelenek viszont a feltételeink, mert a magyar prózairodalom jelenségei ma bonyolultan kevertek, a tendenciák szerteágazóak. Hiteles összképet adni a külföldi olvasónak kétszeresen nehéz: a múltat illetően túl sok a hiányzó, ezért megmagyarázásra szoruló információ, a jelenre nézve több a kísérletezés és a féleredmény, mint a hibátlan remekmű.

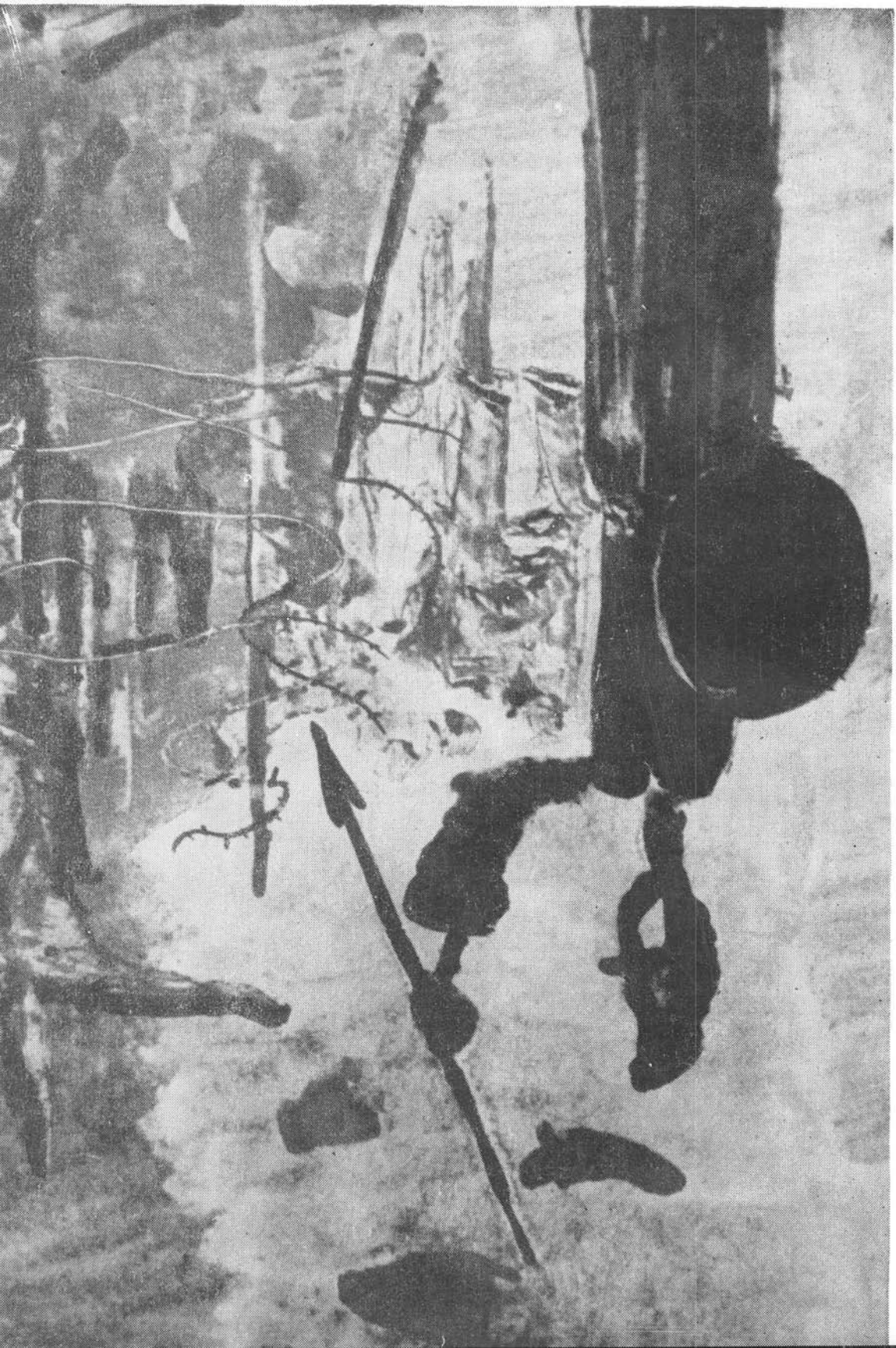
Háttér és előzmények

„Annak a bódénak, amit én Budapesten, az árusok terén felállítok, a világ minden pontján meg kell állnia“ — írta egyszer kitűnő novellistánk, Mátyás Iván. Egyetlen mondatban, teoretizálás nélkül fogalmazta meg epikánk s minden epika eszményi igény szintjét. Legjobb elbeszéléseiben neki sikerült. Legjobb műveikben másoknak is. Novellistáknak gyakrabban, regényíróknak ritkán.

Minden regény bizonyára akkor éli túl keletkezésének helyét és idejét, ha tényei, eseményei, alakjai önmaguknál többet jelentenek. A XIX. századi realizmus azért a regényírás máig legnagyobb korszaka, mert olyan országokban született meg, amelyek vagy a világtörténelmi fejlődés nagy mintái (Anglia, Franciaország), vagy mintaérvényű kivételei (Oroszország). A történelmi példákat a XX. század módosította, de az esztétikai szabály érvényes maradt. Ha korunk emlékezetes regényeit kell elsorolnunk, kis népek íróira ritkán gondolunk. Kis népek szerencsés írói akkor írtak maradandó regényt, amikor nemzeti sorsuk valamely különleges fordulóját sikerült egyszerre konkrét és általános történetbe foglalniuk.

Ez az egyszerű igazság érteti meg a magyar prózairodalom minden eredményét és hiányát. Fontos szerepét itthoni feltételeink és követelményeink között, visszhangtalanságát a határokon túl. Magyarország hányatott történelmi sorsa, nemzeti függősége és sok egyéb társadalmi körülmény okából Kelet-Európa országai között is egyike volt a legszegényebbeknek, a legelmaradottabbaknak. Idegen hódoltság, háborús pusztítások, leverett forradalmak, győztes ellenforradalmak, a liberális demokrácia mindenkorhi hiánya: sokáig tolytathatnánk a külföldi olvasónak keveset mondó, de a magyar értelmiségnek létkérdést jelentő történelmi jelenségeket. Ezzel együtt járt a modern társadalomtudományok visszamaradása, az értelmiség tudományos iskolázatlansága. Magyarország Nyugat-Európa-hoz képest évszázadnyi késéssel érkezett el a XX. századba. Mindezek következtében a szépirodalom itt egészen más szerepet töltött be, mint Angliában vagy Franciaországban, sőt mást, mint például az ugyancsak kicsiny, de harmonikus fejlődésű skandináv országokban.

A magyar írónak sosem adatott meg, hogy csak szépiró legyen. Mivel nálunk a korszerű filozófia, szociológia, közgazdaságtan mindig hiányzott, az író politikus, tudós, publicista is kellett hogy legyen. Ha regényt vagy elbeszélést írt, a szépirodalmi szövegbe természetesen valamilyen társadalmi programot, politikai tézist is bele kellett vinnie. Ezért van az, hogy a magyar író fogalmához hosszú

időn át szorosan odatartozott a vátesz, a néptribun, a radikális társadalmi forradalmár képze. Az *elkötelezettség* sajátos elmélete és gyakorlata alakult ki a magyar irodalomban akkor, amikor a fogalom Nyugaton még teljesen ismeretlen volt.

Ma úgy látjuk, hogy ennek az elkötelezett, nemzeti irodalomnak két arca volt. Egyrészt a magyar nép mint nemzeti és társadalmi egység legfontosabb, sorsdöntő kérdéseiről beszélt. Másfelől azonban mindig fenyegette a veszély, hogy tartalma révén kimarad a világirodalomból, hogy csak helyi hitelességű, gorombább szóval: provinciális érvényességű irodalommá lesz. A legjobb magyar esszéírók már a harmincas években sürgető feladatként emlegették „magyarság és Európa” szintetikus példáját a prózairodalom számára. De esszét írni erről a szintézisről könnyebb volt, mint regényt.

Cselekményes regény és szociográfia

Ha angolul regényt mondunk, természetesen fikcióra gondolunk. Ha a francia olvasó önéletrajzi dokumentumot vesz a kezébe, bizonyára nem a szépírói képzelet szárnyalására kíváncsi.

A magyar regényirodalom hagyományos vonulata a személyes létezés és a személyes tudat mozgási, történelmi lehetőségeiből teremtett történeteket. Önmaga tapasztalatainak világában és világáról a magyar regényíró mindent tudott. Tudta, tehát szabatosan kijelölte, hogy regénye térben hol, időben mikor játszódik, az események a társadalom melyik rétegére érvényesek. Tudta, hogy Lajos miért és hogyan jött be a szobába, hogy Anna mire gondolt, amíg kenyeret sütött vagy vonatra szállt. Részletesen leírta Lajos külsejét, merte Annának nevezni Annát. Tudta, hogy milyen társadalmi információ, környezetadalek, lélekrajz hitelesíthet egy széles olvasóközönséghez szóló, „életszagú” regényt.

Ez az „életszag” — a realistának tervezett, de többnyire naturalista módszer — a valóságábrázolás mélyebb, maradandóbb dimenzióit szorította ki a magyar regényből. Maradandó regényhez — miként azt alapvető esztétikai stúdiumainkból jól tudjuk — az élet kereteinek viszonylagos állandósága szükséges, az emberállomány és az emberrel történhető dolgok mennyiségileg nagy száma, amelyből típust, modellt lehet teremteni. Ez a lehetőség a magyar prózáirót körülvevő valóságból túl sokáig hiányzott. Ennek következtében a magyar regény csonkán, torzultan valósult meg. Ha a regényt fikció és információ együttes műfajának fogjuk fel, akkor azt kell mondanunk, a magyar regény a fikcióteremtés nagy példáival szinte napjainkig adós maradt. Ebből következett, hogy prózairodalmunk legfontosabb eredményeit nem a tiszta regény tükrözte, hanem a fiktív elemekkel kevert önéletrajz, napló, emlékirat, tehát a tényirodalom, a dokumentumpróza. Ezen belül is egy különleges, csak a magyar irodalomban ismert prózai műfaj, a szociográfia.

A szociográfia elméletileg nehezen definiálható, átmeneti műfaj a szociológiai tanulmány, az irodalmi riportázs és a fiktív elbeszélés között. Társadalmi tényekről tudósít, a valóság fehér foltjait tárja fel, de nem a társadalomtudomány egzaktsági módszereivel és személytelen hangján, hanem a szépíró szubjektív látásmódjával és indulatával. Ennek a műfajnak kivételes példáját adta Illyés Gyula műve, a *Puszták népe*, csaknem negyven évvel a *non fiction* mai világdivatja előtt.

Illyés remekműve nyomán a szociográfia a két világháború között élesen ellenzéki, radikálisan társadalombíráló műfajjá fejlődött. Szandëka az volt, hogy felfedezze az igazi Magyarországot: a hatalom arcába kiáltsa az ország elmara-

dottságát, a nép nagy többségének elképesztő, ember alatti életmódját. A magyar szociográfia olyan tényeket tárt fel, amelyekről sem a kor regényirodalma, sem a szaktudomány nem tudott. Elementáris hatást váltott ki: mintha felfedezettlen sziget bennszülötteiről közölt volna beszámolót. Csakhogy ezek a bennszülöttek itt éltek, az országhatárokon belül.

Ennek a sajátos magyar prózaműfajnak a története 1945, a felszabadulás után tanulságosan alakult. A sztálinizmus évei alatt a szociográfia gyakorlatilag megszűnt. És amikor később, a hatvanas évek elején a műfaj újra megjelent az irodalomban, szerepe és funkciója mássá lett. Szerzői egy olyan országról tudósítottak, amelyben az antagonisztikus osztályérdekek és osztályellentétek megszűntek, s vele együtt megszűnt a szociográfus alapvetően ellenzéki szerepe is. Helyzete azonban még bonyolultabbá vált: egyszerre, egy személyben kellett elfogadnia és tagadnia, helyeselnie és bírálnia annak a valósággrésznek a jelenségeit, amelynek a feltárására vállalkozott. Ez a komplex igény hívta életre a hatvanas évek végén a második *Magyarország felfedezése* vállalkozást, immár intézményes keretek között. Hogy az új funkció gyakorlatilag nem könnyebb a hajdani, egyértelműen ellenzéki szerepnél, azt bizonyítja, hogy az utóbbi évek lehangosabb — az irodalmi életen túlterjedő, országos közvéleményt megmozgató — irodalmi vitái szociográfiák visszhangjaként, Zám Tibor, Galgóczi Erzsébet, Végh Antal írásai nyomán keletkeztek.

A szociográfia társadalomleíró, valóságfeltáró funkciójának egy részét Magyarországon is átvette a szociológia, de a műfaj ma is prózairodalmunk fontos ága. Műfaji sajátosságai, dokumentációs bázisra épülő módszertana pedig — furcsa, többszörös áttételekkel — mai prózairodalmunk egészen másfajta ágaira is kiterjed.

Dokumentum és parabola

Három éve, Nyugat-Berlinben, egy irodalmi kerekasztal-konferencián egyebek között megkérdezték tőlem: tudnék-e olyan magyar regényírókat megnevezni, akik a nemzetközi avantgarde követelményeihez, például a francia *nouveau roman* legújabb irányzataihoz kapcsolódnak? Akkor is nehezen tudtam megmagyarázni, most is zavarban vagyok, hogy kifejtsem: magának a kérdésnek ilyenén felvetése is mennyire képtelen a magyar prózairodalom esetében.

A *nouveau roman* is, a modern regényírás más irányait is — fordításokban, közvetítésekben — jól ismeri a mai magyar prózairodalom. Már korábban említettük azonban, hogy a magyar prózáirónak — a nyugat-európaiktól vagy az észak-amerikaitól eltérően — mind a mai napig olyan feladatokat is kell vállalnia, amelyek másutt természetszerűen a filozófiára vagy a szociológiára tartoznak. Ez az elkötelezettség, ez az „ideológiai” tartalom teszi lehetetlenné, hogy olyan — a tartalmi és kommunikációs feladatokat tudatosan elhárító — irányzathoz csatlakozzék, mint amilyen a mai *nouveau roman*. Philip Sollers vagy Jean Ricardou regényírása pillanatnyilag elképzelhetetlen magyarul.

Mészöly Miklós készülő, új regényében a vak is látja a *nouveau roman* műfajának, módszerének némely elemeit. Körülbelül annyit, amennyit a világirodalom mai szabadrablásának nagy cserepiacán minden egyes művelt regényíró gátlástalanul elkölcsönöz a másiktól, és saját világába szervesít. Lehet (nem biztos), hogy a módszer: az anyagrészek, a valóságdokumentumok látszatra tárgyilagos halmozását a mind nagyobb belső feszültség érdekében Robbe-Grillet alkalmazta elsőknek. De ezek a dokumentumelemek Mészölynél egy csak magyarul érthető történelmi korszak látomásának alapjául szolgálnak. Egy történelmi igazság kimondását alapozzák meg, amelynek hatásos kerete a ridegségig tárgyilagos elbeszélő hang.

Mészöly Miklós példája általános, általánosító is lehet. A szociográfia valószínűleg közeli, dokumentatív módszere azokat a magyar prózaírókat is befolyásolta, akik esetleg sohasem írtak szociográfiát. Napjaink átalakuló magyar prózájának legfontosabb sajátossága, hogy minden jelentékeny mű összefoglalásra törekszik: valami különlegesen fontosat, eddig ismeretlen szeretne közölni Magyarországtörténelmének, államszerkezetének, szociálpszichológiájának sajátosságairól. Ezidáig inkább a távolabbi és a közelebbi magyar múlt, semmint a jelen anyagát használva fel. Ez a regényírói koncepció rendkívüli sűrítést, a nyersanyag jól szervezett halmozását kívánja meg, főként azért, mert jobb regényíróink rég szakítottak a „mesélő” regénnyel, a lineáris-kronologikus elbeszélésmóddal. A váltakozó időegységek, a szimultán ábrázolás különféle technikáit használják, a regény jelképes időegysége egyetlen nap ugyanúgy lehet, mint a magyar történelem valamely évszázada.

A hosszú magyar történelemnek soha annyi jelenete és figurája nem tűnt fel regényeinkben, mint az elmúlt évtizedben. Hiteles dokumentációs bázisaikból a külföldi olvasó alaposan megismerheti országunk történelmét. De ezek a művek nem hagyományos történelmi regények, hanem modern parabolák: eseményanyaguk, jelenségviláguk, figuráik sokértelműek, általános érvényűek. Nem a szimpla behelyettesítést szolgálják, nem az ezópuszi madárnyelv sematikus fordulataival készültek, nem egyszerűen azért szólnak a múltról, hogy rejtjelesen a jelenről beszéljenek, hanem általánosító érvénnyel a magyar történelem és társadalom legfontosabb jelenségeit igyekeznek modell-regényben ábrázolni.

Déry Tibor *A kiközösítő* című regényétől kezdve Örkény István, Hernádi Gyula művein át a legfiatalabb regényírókig az abszurd parabolának olyan műfaja alakult ki, amely sokban különbözik a nyugat-európai abszurd irodalomtól.

Mi teremtette meg ezt a műfajt? A szocializmus kezdeti, átmeneti szakasza úgy nyitotta meg a nemzeti-társadalmi létezés új korszakát, hogy Magyarország évszázados sorsának történelmi elemeiből sokat megőrzött, olykor meg is újított. A parabolaregény egyik felfedezése a sok közül az, hogy a magyarországi szocializmus a maga örökölt, készen kapott, gyakorlati feltételei között egyelőre nem tudta teljesen eltüntetni a nemzeti történelem hamis tudatának természetét, a társadalmi, néplélektani, hétköznapi beidegződéseket, az együttélési formák, népszokások, magatartási, viselkedési, nyelvi megnyilatkozások kártékony sztereotípiáit. Ebből következik aztán a kollektív nemzeti múlt kemény önvizsgálata a parabolaburokban.

Körülbelül ez és ennyi alakította ki az újabb magyar próza legjobb íróinak látásmódját, történelempépet. Úgy vették észre, az ezeréves magyar történelem, e történelem elvont korszakaiba zárt, eleven átlagélet mai eszünkkel alig értelmezhető, képtelen torzulásokat, abszurd gondolkodási és magatartási mintákat eredményezett. Hatásuk, következményük máig nem múlt el, sőt ha lehetőségük támad, újjá is alakulnak, az újjáalakulásukat elvileg tagadó világban. Képtelen (abszurd) gyűjteményét tárva fel az ezeréves feudalizmus és a huszonöt éves szocializmus jelenségkeveredésének.

Ez a felismerés a magyar múlt teljes dokumentumanyagát prózaíróink vadozatú nyersanyagává léptette elő. A műfaj még kialakulatlan: pillanatnyilag novella, kisregény, rádiójáték, hagyományos terjedelmű színmű, esszé, útirajz osztozik a közös feladatokon. Bizonyára nem véletlen, hogy java költőink közül igen sokan — például Csoóri Sándor és Orbán Ottó — hagyták abba a versírást olykor az alkalmi kiruccanás, máskor a hosszabb vendégszereplés kedvéért. Ilyenkor útirajzban, novellisztikus esszében fejezték ki azokat az élményeiket, amelyek versben már nem fértek el, végleges prózai műfajukat még nem találták meg.

Az összefoglalás előtt

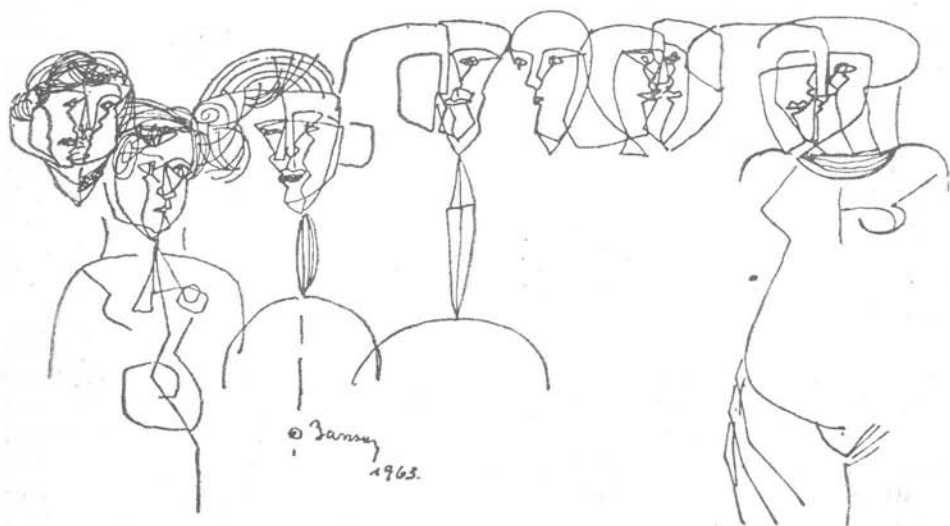
Még nem találták meg, sem ők, sem mások. A kor összefoglaló magyar regénye, napjaink prózáiróinak legjobb regényei még váratnak magukra.

Néhány évvel ezelőtt, amikor a kelet-európai prózairodalom esélyeiről beszélt, Jean-Paul Sartre a szocializmus „nagy kalandjának” megírását említette. Feltételezett egy regénymodellt, amely magába öleli az 1917-től napjainkig terjedő történelmi időszakot: mi történt az októberi forradalom óta Kelet-Európában, s miként módosult maga a forradalom. Ez a regénytípus érzékeltetné a forradalmi időszak győzelmeit, problémáit is, az utóbbi évtizedek különféle tendenciáit is. S hogy Sartre itt mennyire a lényegre tapintott, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy régi vitapartnere és filozófiai ellenlábasa, Lukács György ugyanilyen mintát várt korunk „nagyregényétől”.

A forradalmi korszak teljességének ez a regénye még sehol Kelet-Európában nem született meg. Lehet, hogy egyetlen „nagyregényben” soha nem is fog megszületni. Ma úgy tapasztaljuk, hogy a kor jelenségvilágának tünetei és dimenziós mintái túl bőségesek egyetlen regényírói tudat befogadó és újjáteremtő képességének. De a magyar prózairodalom utolsó évtizede is ezzel az eszményi közlés-anyaggal s az anyag műformájával küzd.

Epikánk műhelye és eredménye ma éppen olyan ellentmondásos, mint volt ötven vagy száz éve. Csak — csak? — az útirány biztatóbb. A műfaj még túlságosan kevert, a prózairodalmunkra hagyományosan jellemző dokumentativitás még nem mindig találja meg a stilizálásra, transzformálásra alkalmas módszereket.

A magyar regény mintha napjainkban ért volna mai-holnapi rendeltetésének tudatosításához. Mulasztásainak pótlása, lehetőségeinek bizonyítása, a műfaj végleges nagykorúsítása a hetvenes évek íróira vár.

Barcsay Jenő: Vázlat